

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ НЕПЕРЕРВНОЇ ОСВІТИ
КАФЕДРА УПРАВЛІННЯ ЛЮДСЬКИМ ФАКТОРОМ**

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

з дисципліни

«Прикладні аспекти диференціальної психології»

за спеціальністю 053 «Психологія»

Укладач:

доцент кафедри управління людським фактором
О.В. Сечейко

Конспект лекцій розглянутий та схвалений на
засіданні кафедри авіаційної психології

Протокол № ____ від «__» _____ 2022 р.

Завідувач кафедри

Людмила СИДОРЧУК

Лекція № 1

Тема лекції: Детермінанти індивідуальних відмінностей

Біологічні і соціальні чинники розвитку індивідуальності. Взаємодія спадковості й середовища: психогенетичні дослідження. Механізми взаємодії генотипу й середовища в процесі індивідуального розвитку людини. Основні принципи системного підходу до природи індивідуальних відмінностей. Структура індивідуальності.

План лекції

1. Біологічні і соціальні чинники розвитку індивідуальності
2. Взаємодія спадковості й середовища: психогенетичні дослідження.
3. Механізми взаємодії генотипу й середовища в процесі індивідуального розвитку людини
4. Основні принципи системного підходу до природи індивідуальних відмінностей.

Література

1. Кондрашихіна О.А. Диференціальна психологія. К., Центр навчальної літератури, 2009. – 232 с.
2. Палій А.А. Диференціальна психологія. – К.: Академвидав, 2010. – 432 с.
3. Сечейко О.В. Диференціальна психологія./ Підручник./ О.В.Сечейко. — К.: НАУ, 2014. - 300 с.

Зміст лекції

Питання 1. Одним з найбільш дискусійних питань в психології і в диференціальній психології, зокрема, є питання про співвідношення біологічного й соціального. Визначення джерел індивідуальних варіацій психічного є однією з основних проблем диференціальної психології.

Чому люди різні за своїми психологічними характеристиками – тому що вони такими народжуються чи тому, що їх по-різному виховували? Що більше впливає на психологічні особливості – спадковість чи середовище? Ці питання є ключовими як з теоретичних, так і з практичних позицій і пов'язані з обговоренням суті співвідношення таких дихотомій як *спадкове – набуте, генотип – середовище, біологічне – соціальне, внутрішнє – зовнішнє, формальне – змістовне*.

Дискусії з приводу внеску кожного з двох факторів у становлення індивідуальності тривають вже давно. Історично визначилися такі групи теорій щодо значущості біологічної та середовищної (соціально-культурної) детермінацій.

1. **Біогенетичні теорії** детермінантами процесу становлення індивідуальності вважають програми, які здебільшого мають генетичну обумовленість. Розвиток людини відбувається завдяки поступовому розгортанню цих програм у часі, при цьому вплив середовища вважається дуже обмеженим. Біогенетичні теорії засновуються на поглядах французького філософа Рене Декарта (1596-1650) про наявність у дитини «вроджених ідей», які є основним джерелом її розвитку. Слід зазначити, що біогенетичні підходи часто ставали теоретичною основою расистських рухів за «чистоту та елітність нації».

2. **Соціогенетичні теорії** виходять з того, що всі психологічні особливості людини та її досягнення обумовлені зовнішніми чинниками – середовищем і насамперед вихованням й навчанням. Відправною точкою соціогенетичних теорій є вчення англійського філософа Джона Локка (1632-1704). На відміну від Декарта, Локк вважав основою виникнення всіх ідей досвід. Основною тезою його теорії є твердження про те, що душа дитини – «чиста дошка», на якій «лише досвід пише свої письмена». Локк підкріплював це твердження аналізом відомих йому фактів міжнародних відмінностей, звичаїв і життя різних народів, спостережень за розвитком дітей у різних культурах тощо.

3. **Двофакторні теорії** (конвергенції двох факторів) трактували розвиток як результат взаємодії вроджених програм і зовнішніх впливів. Представники цієї концепції К. Бюлер, В. Штерн, А. Бине вважали, що вплив середовища накладається на фактори спадковості. В. Штерн наприклад зазначав, що однозначне визначення походження будь якої функції (біологічне або соціальне) є некоректним. Психологію має цікавити не природа походження функції, а те, що наявне в цій функції від біологічного, а що від соціального. Проте й у межах двофакторних теорій дитина, як і в перших двох теоріях, залишалася пасивним учасником змін, що відбуваються з нею.

Однією зі спроб примирення прихильників біоенетичних і соціоенетичних теорій є **ортогенетична концепція** Х. Вернера (У. Шелдон, 1982). Відповідно до його поглядів, усі організми народжуються з функціями (зокрема й психічними), зафіксованими на найнижчому щаблі свого розвитку. В процесі взаємодії із середовищем вони набувають нового досвіду, і це закріплюється у нових функціональних структурах. Чим вищою є стадія розвитку, тим ініціативнішим і активнішим стає індивід. Він починає маніпулювати середовищем, а не тільки пасивно реагувати на його стимули.

Теорії особистості, що народжувалися й розвивалися протягом ХХ століття, теж можна класифікувати за ознакою їх ставлення до біологічних та соціальних детермінант особистісного розвитку.

Західні теорії, які визнають домінування біологічних факторів в процесі індивідуального розвитку, визначають як напрям **конституціоналізму**. До конституціоналістських слід віднести теорії З. Фрейда, Г. Айзенка, Р. Кеттелла, А. Маслоу, К. Роджерса, Я. Стреляу.

Теорії особистості, орієнтовані на соціальні детермінанти розвитку людини, належать до напрямку **інвайронменталізму**. Вихідною тезою цього напрямку є твердження про те, що середовище визначає і моделює поведінкові стратегії, а навчання є головним засобом формування цих поведінкових виявів. Такий підхід найбільш яскраво представлений в біхевіористичній теорії Б.Ф. Скіннера, психосоціальной теорії Е. Еріксона і соціально-когнітивній теорії А. Бандури.

Сьогодні дискусії між прибічниками факторів спадковості й середовища втратили колишню гостроту. Численні дослідження, з виявлення джерел індивідуальних варіацій, як правило, не можуть дати однозначної оцінки внеску середовища або спадковості. Більшість теорій сучасної психології дотримуються **інтераціоналістичної** позиції, згідно з якою поведінка людини розглядається як наслідок взаємодії конституції й середовища. З одного боку, активно вивчаються взаємозв'язки психологічних характеристик людини з особливостями її фізіології й морфології. З іншого – аналізується вплив соціальних факторів на формування індивідуальних розбіжностей.

Тому нині принциповим й актуальним для розуміння природи психологічних розбіжностей є дослідження характеру взаємодії біологічних і соціальних факторів у розвитку індивідуальності, а також питання про міру спадкової й соціальної обумовленості індивідуально-психологічної варіативності.

Питання 2. З'ясування механізмів і характеру впливу різних факторів на розвиток індивідуальності є надзвичайно складним завданням. За даними, які б дали змогу наблизити його розв'язання, диференціальна психологія звертається до **психогенетики**. Мета психогенетики полягає у визначенні впливу факторів спадковості і середовища на процес закріплення індивідуальних відмінностей за психологічними і психофізіологічними ознаками. У західній літературі цю науку як правило позначають терміном *behavioral genetics* – генетика поведінки. Початок психогенетиці поклали праці Ф. Гальтона. Оскільки психогенетика є міждисциплінарною наукою, сучасні психогенетичні дослідження значною мірою спираються на дані молекулярної генетики, біохімії, психофізіології, психології розвитку.

Для адекватного сприйняття й розуміння теоретичних положень психогенетики щодо характеру взаємодії спадковості і факторів середовища – необхідно детально розглянути загальні механізми утворення **фенотипу** людини – реально сформованих ознак – особливостей її організму та поведінки.

Будь-яка фенотипічна ознака (і психічна зокрема) залежить від генотипу людини та впливу середовища.

Генотип людини являє собою сукупність генів, що передаються їй від батьків. Здатність організму передавати властивості і функції батьків нащадкам називається **спадковістю**. Спадковість забезпечує відносну постійність властивостей організму (схожість дітей батьками). Проте організм може набувати і нових ознак – проявляти **мінливість**. Мінливість за своєю формою може бути двох видів – спадковою і модифікованою.

Спадкова мінливість обумовлена або генними мутаціями або комбінацією генів (50% від матері і 50% від батька). При *комбінаторній мінливості* виникає новий генотип, який не можна розглядати як просту арифметичну суму впливу кожного з генів. Нові комбінації генів і їх взаємодія призводять до якісно інших системних ефектів і забезпечують появу нових ознак, які визначають індивідуальні відмінності, обумовлені генотипом.

Модифікована мінливість не пов'язана з генотипом – її забезпечує вплив середовища. Поняття *середовище* включає в себе всю складну систему взаємодії людини й світу. В.С. Мухіна визначила такі структурні одиниці середовища: предметний світ, образно-знакові системи, соціальний простір і природничо-географічна реальність. Особливу роль відіграють також мовне й освітнє середовище (В.В. Рубцов, 1985). Останнім часом до цього переліку впевнено увійшло *віртуальне середовище*.

У психогенетиці визначають два компоненти середовища – *загальне* та *індивідуальне*.

До *загального середовища* відносять усі фактори, які мають однаковий вплив на членів родини: стиль батьківського виховання, статки родини, рівень інтелектуальної стимуляції тощо. Загальне середовище є потенційним джерелом схожості людей однієї родини – їх звичок, стилю життя, уподобань, світогляду.

Індивідуальне середовище включає фактори, які є унікальними для кожного з членів родини – порядок (послідовність) народження у родині, життєві події, стосунки з однолітками, ставлення батьків та вчителів тощо. Таким чином, індивідуальний компонент середовища може бути джерелом індивідуальних відмінностей. Слід зазначити, що на різних етапах розвитку людина, звичайно, змінює своє середовище, причому протягом життя роль власної активності у створенні свого середовища постійно зростає.

Отже, індивідуальність людини, і зокрема її поведінка, обумовлені мінливістю (дисперсією) як спадковою так і модифікаційною. Наслідком першої є генотипична дисперсія, а другої – дисперсія середовищна.

Основне завдання психогенетики щодо визначення ролі спадковості і середовища можна конкретизувати такими питаннями:

1. Якою мірою генотип визначає індивідуальні розбіжності?
2. Який механізм цього впливу?
3. Які процеси обумовлюють розвиток конкретного фенотипу на основі генної інформації?
4. Які фактори середовища обумовлюють модифікаційну дисперсію?

Для відповіді на ці питання психогенетика використовує методи, засновані на зіставленні пар родичів, що мають різну кількість загальних генів (МЗ та ДЗ близнюків, сибсів, батьків і дітей, батьків-усиновителів і прийомних дітей). Методи, засновані на такому співставленні, дають змогу оцінити внесок генотипу й середовища в дисперсії досліджуваних характеристик. Схематично це виглядає так:

- 1) є родичі, які мають різну кількість ідентичних генів;
- 2) порівнюючи цих родичів за певною психологічною характеристикою, ми одержуємо показники їхньої внутрипарної подібності за цією ознакою;
- 3) на підставі внутрипарної подібності родичів з різним ступенем генотипічної подібності обчислюють показник успадкування досліджуваної ознаки, а також її залежність від факторів загального та індивідуального середовища.

До основних методів психогенетики належать *метод близнюків, сімейний метод та метод прийомних дітей*. Розглянемо їх більш детально.

Метод близнюків. Існує два типи близнюків. Перший – *монозиготні близнюки*, які розвиваються з однієї заплідненої яйцеклітини і мають однаковий набір генів. Другий – *дизиготні близнюки*, які розвиваються із двох запліднених яйцеклітин і мають у середньому 50% загальних генів. Їх генетична схожість подібна догенетичної схожості звичайних братів й сестер. Суть близнюкового методу полягає у порівнянні внутрипарної подібності монозиготних (МЗ) і дизиготних (ДЗ) близнюків.

Порівнюючи МЗ близнюків, у яких 100% загальних генів, із ДЗ близнюками, що мають, у середньому, 50% загальних генів, можна досить впевнено судити про роль генетичних і середовищних факторів. Так, якщо внутрипарна кореляція МЗ близнюків за певною характеристикою наближається до 1, а внутрипарна кореляція ДЗ близнюків дорівнює приблизно 0,5, то можна говорити про спадкову детермінацію цієї характеристики. Якщо МЗ близнюки схожі один на одного не більше, ніж ДЗ близнюки, то це означає, що досліджувана характеристика формується під впливом факторів середовища.

Описана схема являє собою класичний варіант близнюкового методу, який є найбільш поширеним способом отримання інформації про вплив генотипу й факторів середовища на індивідуальні відмінності.

Крім класичного варіанта близнюкового методу, існують його різні модифікації – *метод контрольного МЗ близнюка, близнюкове сімейне дослідження й метод розлучених близнюків*.

При методі *контрольного близнюка* відбирають по одному МЗ близнюку з пари для активного тренування або навчання, другий близнюк цієї пари розглядається як член контрольної групи. При аналізі швидкісних і якісних характеристик розвитку досліджуваної ознаки (наприклад музичних здібностей), роблять висновки щодо впливу на цю ознаку процесу навчання. За допомогою даного методу можна з'ясувати генетично визначені межі дисперсії психологічної характеристики, яку розвивали в ході тренувань.

У *сімейному близнюковому дослідженні* порівнюють дітей дорослих МЗ близнюків. Ці діти вже проживають у різних родин, але генетично вони схожі, як діти, що мають «спільну» матір (діти сестер-близнючок), або «спільного» батька (діти братів-близнюків). За допомогою цього методу можна порівняти значущість впливу генотипів матері та батька на фенотипічні особливості.

Описані вище методи (класичний близнюковий, контрольного близнюка та сімейного близнюкового дослідження) належать до «нежорстких» експериментальних схем: у них неможливо кардинально розвести вплив генетичних факторів і факторів середовища. Так, наприклад, причини подібності МЗ близнюків можуть бути результатом не тільки їхніх загальних генів, але й схожих умов розвитку (МЗ близнюків часто однаково одягають, купують їм однакові іграшки, їхня зовнішня подібність може спричинювати однакове ставлення до них оточуючих). Через це їхня схожість може мати й негенетичне походження.

До «жорстких» експериментальних схем, які дають змогу надійно розвести вплив середовищних і генетичних факторів, належить метод *розлучених близнюків*. Суть цього методу полягає у порівнянні внутріпарної подібності близнюків, які були розлучені у ранньому віці й ніколи не зустрічалися один з одним.

Метод розлучених близнюків виходить з припущення: якщо МЗ близнюки, що мають абсолютну генетичну подібність, розвиваються в різних умовах і не мають ніяких взаємних впливів, то їхня подібність буде обумовлена виключно генетичною ідентичністю, а відмінність цілком визначатиметься умовами середовища. «Жорстка» схема близнюкового методу дозволяє зробити максимально точні висновки щодо генетичної й середовищної природи індивідуальних відмінностей. Проте практично реалізувати таку схему вкрай важко, адже розлучення дітей з однієї родини можливе лише за особливих і, як правило, трагічних обставин – смерть батьків або позбавлення їх батьківських прав одразу ж після народження дітей. На щастя, такі випадки є поодинокими, а тому й емпіричні дані, отримані за допомогою методу розлучених близнюків можна назвати ексклюзивними.

Метод прийомних дітей. Дослідження всиновлених дітей також є жорсткою експериментальною схемою, що дає змогу чітко встановити вплив генетичних і середовищних факторів. Ця схема передбачає, по-перше, зіставлення дітей з їхніми біологічними батьками і, по-друге, зіставлення дітей з батьками-всиновителями. За умов всиновлення дітей одразу після народження і подальшої повної ізоляції від біологічних батьків, діти матимуть з ними лише спільні гени. З батьками-всиновителями у дітей немає жодної генетичної подібності, але є спільні умови середовища. Тож, якщо в результаті маємо більшу схожість дітей з біологічними батьками, то це свідчить на користь генотипічних впливів, а якщо більшу подібність із батьками-всиновителями – на користь факторів середовища.

Схема передбачає також співставлення дітей, що не мають генетичної подібності, але проживають разом внаслідок всиновлення їх однією родиною.

Дані психогенетичних досліджень, якими на цей час оперує диференціальна психологія, дають змогу зробити певні висновки щодо природи варіативності психічної діяльності людини. Наведемо деякі з цих даних.

Найбільшу кількість праць у психогенетиці присвячено дослідженню інтелекта й динамічних характеристик психічних процесів – зокрема тих, що обумовлені темпераментом. Тож розглянемо відомі на сьогодні дані щодо зв'язку генотипу й факторів середовища з інтелектом та темпераментом.

Як уже зазначалося, інтелект завжди був найбільш популярним об'єктом дослідження психогенетики.

На підставі численних даних щодо впливу генотипу на інтелектуальний потенціал людини, можна говорити про те, що внесок генотипу в дисперсію характеристик загального інтелекту становить близько 50%.

Узагальнивши дані 211 близнюкових досліджень, Р.Ніколс одержав середні значення за різними показниками інтелектуальної сфери (Nickols R.N., 1978). Отримані ним результати представлено в таблиці 1.1

Таблиця 1.1

Показники спадковості окремих інтелектуальних характеристик

Когнітивні характеристики	Показник спадковості	Когнітивні характеристики	Показник спадковості
Вербальна тямущість	38	Успішність засвоєння іноземних мов	46
Математичні здібності	38	Успішність вивчення соціальних дисциплін	48
Просторові уявлення	46	Успішність вивчення природничих дисциплін	30
Пам'ять	32	Інтегрований показник здібностей	41
Логічне мислення	48		
Швидкість мовлення	30		
Дивергентне мислення	22		
Швидкість сприйняття	46		

Наведені вище результати отримано при дослідженні дорослих. Цікавими є дані щодо ролі генотипу й середовища в динаміці інтелектуального розвитку дітей. Вони чітко демонструють тенденцію до збільшення ролі генотипу в індивідуальних показниках інтелекту дитини з віком: від 0 у перший рік життя до 0,5 на початок навчання у школі. Так, дані Луїзвільського лонгitudного дослідження розвитку МЗ і ДЗ близнюків, що тривало 15 років, свідчать показали, що у перший рік життя МЗ і ДЗ близнюки не відрізняються між собою за рівнем внутріпарної подібності в показниках інтелекту. Починаючи з 18 місяців, подібність МЗ близнюків значно зростає до 15 років. На відміну від них, ДЗ близнюки досягають найбільшої подібності у рівні інтелекту у три роки, а потім щороку цей показник знижується.

Ці результати свідчать про те, що генотипічна регуляція інтелекту має тенденцію збільшуватися з віком. Відповідно до цієї закономірності, змінюється й роль факторів середовища у детермінації інтелекту: їх внесок у дисперсію показників інтелекту зменшується з віком.

Той факт, що в процесі психічного розвитку змінюється співвідношення впливу генотипу й середовища на варіативність індивідуальних характеристик, неодноразово засвідчували у своїх роботах також вітчизняні психологи, зокрема О.Р. Лурія.

Було також встановлено динаміку співвідношення впливу загального й індивідуального середовища на інтелект людини. У перші роки життя індивідуальне середовище має визначальний вплив на інтелектуальний розвиток, проте з віком на показники інтелекту впливає в основному загальне середовище. Як свідчать дані лонгitudних досліджень, таке співвідношення між загальним й індивідуальним середовищем зберігається протягом усього життя людини (McGee M. et al., 1993).

Психогенетичні дослідження демонструють також виразні зв'язки генотипу з показниками темпераменту – соціабельності, емоційності й активності (Buss A., Plomin R., 1976). У дошкільному віці генотип детермінує індивідуальні розбіжності за цими характеристиками від 60% до 73%. За даним Луїзвільського близнюкового лонгitudу середній показник спадковості особливостей темпераменту у 10-річних дітей дорівнює 0,61 (Matheny A., 1981). У подальшому

вплив генотипу на індивідуальні розбіжності динамічних особливостей залишається майже незмінним.

Питання 3. Обговорення питання щодо природи психологічних відмінностей буде неповним, якщо обмежитись лише визначенням їх генетичних і середовищних компонентів. Головне завдання й прикладний сенс полягають у відповіді на питання, яким чином генотипічна обумовленість трансформується у фенотипічні ознаки, як взаємодіють генотип і середовище в процесі формування психологічних характеристик.

І теорії психології, і психогенетика традиційно не були зорієнтовані на аналіз взаємодії організму й середовища. Психологи, описуючи вплив факторів середовища на розвиток психологічних особливостей, як правило обмежувалися їх переліком і не досліджували механізми цього впливу у взаємодії з генотипом. Генетики ж, з'ясовуючи природу психологічних характеристик, не мали змоги приділяти питанню взаємодії різних факторів серйозну увагу, оскільки параметри середовища як такі не включалися до більшості генетичних досліджень.

Лише в останні десятиліття проблеми взаємодії генотипу й середовища стали предметом обговорення і в психології, і в психогенетиці. Експериментальних досліджень з цієї проблематики обмаль, але й вони все ж таки дозволили описати можливі механізми взаємодії генотипу й середовища.

На думку науковців існує два основних варіанти взаємодії генотипу й середовища (І.В.Равич-Щербо, 1988). Перший припускає, що середовище впливає на людину відповідно до її генотипу. Другий передбачає, що між факторами генотипу й середовища існує кореляція. Розглянемо ці варіанти більш детально.

Взаємодія генотипу й середовища як реактивність індивідів на середовищну стимуляцію. Цей варіант генотип-середовищної взаємодії полягає у відмінностях реагування індивідів на однакові умови середовища внаслідок генетичних особливостей. Це призводить до того, що в однакових умовах середовища спостерігаються значні індивідуально-психологічні варіації. Так, вивчаючи іноземну мову в одного вчителя діти одного класу досягають різних результатів, залежно від їхніх здібностей до цієї дисципліни. Більш здібні будуть швидше й якісніше засвоювати запропонований матеріал. Якщо порівняти успіхи двох дітей – з генотипом А (з яскраво вираженими лінгвістичними здібностями) і з генотипом В (з низькими лінгвістичними здібностями) то виявиться, що за сприятливих умов (у вчителя з високим рівнем професіоналізму, в школі з поглибленим вивченням іноземних мов тощо) рівень досягнень в обох дітей буде вищим, ніж в умовах, що не сприяють вивченню іноземної мови. Це говорить про вплив фактора середовища на успішність навчання. Однак і за сприятливих, і за несприятливих умов учень з генотипом А досягне більших успіхів у засвоєнні іноземної мови, ніж учень з генотипом В.

Реакції на однакові події у людей з різними генетично обумовленими характеристиками можуть бути різними, навіть діаметрально протилежними. Наприклад, діяльність, що передбачає високу соціальну активність й інтенсивне спілкування приваблює екстравертів, які можуть бути максимально успішними і реалізувати себе саме за таких умов. Для інтровертів аналогічна ситуація є дискомфортною і навіть травмуючою. Проте в індивідуальних видах діяльності, без численних контактів з людьми, інтроверти почувають себе комфортно і виявляються набагато продуктивнішими за екстравертів.

Середовище може також визначати міру вияву генотипічних відмінностей між людьми в їхніх фенотипах. Наприклад, рівень адаптації дітей, які генетично відрізняються за своїм емоційним статусом, в стабільних умовах може бути приблизно однаковим. Проте, внаслідок дії стресорів або різких змін в житті (перехід в іншу школу, розлучення батьків тощо) рівень адаптації емоційно чутливих дітей може значно знизитись, а емоційно стійких – залишитись без істотних змін.

Взаємодія як кореляція організму й середовища. Генотип-середовищна кореляція являє собою нелінійний зв'язок цих факторів і описує ситуації, за яких діти, що мають різні генетично обумовлені психологічні особливості, зазнають до того ж і різного впливу середовища. При цьому вплив середовища певним чином залежить від генотипу дитини.

Наприклад, генетично обумовлені здібності збігаються з умовами, що сприяють їхній реалізації. Так, спортивно обдарованих дітей відбирають у секції, де з ними серйозно працюють тренери й таким чином, створюють умови середовища, за яких прискорюється і відшліфовується розвиток їхніх здібностей.

Діти також можуть самі обирати умови середовища, що сприятимуть вияву їхніх можливостей, або бути більш чи менш чутливими до впливу батьків й вихователів, сприймати ці впливи вибірково, відповідно до свого потенціалу.

Залежно від міри активності дитини в цьому процесі розрізняють три види генотип-середовищної кореляції – *пасивну, реактивну й активну* (Plomin R., DeFries J.C., Loehlin J.C., 1977).

Пасивна генотип-середовищна кореляція. Такий вид кореляції ілюструється ситуацією, коли батьки створюють для дитини умови, що корелюють із генотипами батьків. Музично обдаровані батьки мають відповідну освіту, і це, з одного боку, визначає їхні інтереси і оточення, а з іншого – позначається на тому, як батьки й діти проводять вільний час, чим цікавляться, де бувають, що обговорюють. Оскільки діти й батьки мають спільні гени, то, середовище дитини, корелюючи з генотипом батьків, одночасно корелює й з її власним генотипом.

Пасивна генотип-середовищна кореляція може бути позитивною й негативною. Якщо батьки-музиканти, створюють всі умови для музичного розвитку й освіти дитини, і у якої теж виявляються музичні здібності, то така кореляція буде позитивною. В ситуації ж, коли дитина має невисокий потенціал, але інтенсивно відвідує музичні заняття, займається з кращими педагогами (збагачене середовище для менш здібної дитини) кореляція буде негативною.

Реактивна генотип-середовищна кореляція описує ситуації, коли обумовлені генотипом своєрідні психологічні характеристики дитини (темперамент, здібності тощо) спричинюють різну реакцію оточуючих до самої дитини. Наприклад, до старанних і уважних першокласників вчителі ставляться більш приязно, ніж до незібраних дітей, до товариських дітей більш прихильно, ніж до дітей, з недостатньо розвинутими комунікативними навичками. Відповідна реакція дорослих та однолітків на особливості характеру дитини підкріплює певні типи її поведінки й сприяє подальшому закріпленню цих індивідуальних особливостей (В.Д. Небиліцин, 1976).

Активна генотип-середовищна кореляція пов'язана зі спрямуванням зусиль самої людини на створення бажаних для себе життєвих умов. При цьому людина, як правило, орієнтується на власні інтереси, уподобання, здібності. Дана схема розглядається як вплив генетичної схильності людини до певного виду діяльності на її успішність.

Усі розглянуті варіанти кореляції можуть значною мірою вплинути на розвиток і закріплення психологічних характеристик. Проте суттєвий вплив на їх співвідношення і значущість має вікова динаміка. Пасивна кореляція, яка домінує в дитинстві, з віком поступово втрачає свій визначальний вплив на поведінку людини, а активна – навпаки, стає більш значущою.

Існує ще одна концепція взаємодії генотипу й середовища (Scan S., McCartney K., 1983; Scan S., 1992). Відповідно до неї, всі події й зовнішні впливи на людину в процесі її розвитку можна розділити на суб'єктивно значущі, тобто ті, які вона «помічає», і суб'єктивно незначущі, ті, які вона ігнорує. Така диференціація впливів середовища обумовлена особливостями генотипу – сприймається й фіксується те, що відповідає закладеним генотипічним програмам. Таким чином, відбувається індивідуальна вибірковість факторів впливу середовища, і ті з них, які пасивно або активно відбираються індивідом і вважаються значущими для його індивідуального розвитку.

Відповідно до цієї концепції, генотип виступає причиною змін, а умови середовища – наслідком генотипічної схильності індивіда. Такий підхід фактично абсолютизує роль генетичної детермінанти, а тому часто підпадає під критику науковців-психологів. Проте не можна виключати, що такий варіант генотип-середовищної взаємодії може існувати як один із шляхів закріплення індивідуальних відмінностей.

Психогенетичні дослідження дали змогу не лише встановити механізми, за якими генотип впливає на сприйняття індивідом середовищних впливів, а й виявити вплив середовища на прояви спадково обумовлених характеристик. Така взаємодія генотипу й середовища пояснюється терміном **норма реакції**. Встановлено, що між генотипом і властивістю, яку він детермінує, не існує однозначної відповідності. Залежно від умов середовища, які можуть сприяти або перешкоджати вияву даної властивості, її зовнішні прояви будуть змінюватися. Діапазон, у якому ці зміни можливі й називають **нормою реакції**. Норма реакції характеризує межі модифікаційної мінливості ознаки і пояснює відсутність ідентичності між генотипом і фенотипічними характеристиками людини. Норма реакції (діапазон модифікованої мінливості) змінюється під впливом вікових закономірностей розвитку.

Для образного зображення цього процесу часто використовують ландшафт Уеддінгтона. Він являє собою похилу нерівну поверхню, яку згори донизу перетинають борозни, що поступово заглиблюються. У верхній частині ландшафту знаходиться кулька, яка починає рухатись донизу.

Спочатку вона має максимальний ступінь свободи і може потрапити в будь-яку борозну, перекочуючись з однієї до іншої. Але чим довше вона рухається – тим глибшими стають борозни й тим менше у кульки ймовірності змінити свій маршрут. Маршрут кульки відображає процес розвитку індивіда, а глибина борозни – символізує вікову динаміку чутливості генотипу до факторів середовища, а відтак і норму реакції в різні вікові періоди. Дослідження особливостей взаємодії генотипу й середовища, з огляду на феномен норми реакції, відкриває нові цікаві перспективи для подальшого вивчення ролі двох факторів в процесі розвитку індивідуальності.

З представлених вище концепцій видно, що і генетики, і психологи розглядають взаємодію генотипу й середовища як важливий фактор формування індивідуальних відмінностей. Однак підходи до дослідження цієї взаємодії в них різні. Генетики акцентують увагу на провідній ролі генотипу, який, на їхню думку, спрямовує процес набуття людиною досвіду й визначає розвиток індивідуальних характеристик. Психологи ж розглядають вплив середовища як основну умову вияву й реалізації генотипу.

Але навряд чи механізми генотип-середовищної взаємодії можна звести тільки до одного з описаних варіантів. Найбільш ймовірно, конструктивним буде підхід щодо визначення, який з варіантів генотип-середовищної взаємодії реалізується в процесі розвитку конкретної психологічної характеристики. Очевидно також: якщо із зміною середовища по-різному розгортаються вроджені програми, то й психіка людини індивідуалізується протягом усього життя. Важливо також зазначити, що деякі психічні параметри можуть мати широку варіативність й значну чутливість до впливу середовища, а деякі є відносно стійкими.

Слід все ж таки визнати, що на даному етапі розвитку психології більшість науковців віддають симпатії фактору соціальної детермінації в розвитку індивідуальності. Проте останні досягнення наук, що вивчають біологічні аспекти людини – антропології, генетики, біохімії, фізіології вищої нервової діяльності та інших, переконливо демонструють важливість пізнання біологічної організації людини для розуміння виявів її індивідуальності. При цьому основним завданням при вивченні природних аспектів індивідуально-психологічних властивостей людини є розкриття об'єктивних біологічних підстав її психологічної індивідуальності.

Питання 4. Системний підхід до вивчення індивідуальності зумовив появу переліку позначень індивідуальності, якими оперує сучасна психологія: *цілісна* індивідуальність (С.Л. Рубінштейн, Т.Ф. Базілевич і В.М. Русалов), *комплексна* індивідуальність (Б.Г. Ананьєв), *інтегральна* індивідуальність (В.С. Мерлін), *суб'єктно-діяльнісна* індивідуальність (О.В. Брушлінський), *структурно-функціональна* індивідуальність (Е.А. Голубева), *поліморфна* й *загальна* індивідуальність (В.В. Белоус). У межах кожного з цих підходів розроблено *структури індивідуальності*, що мають на меті відображення сукупності стійких зв'язків між характеристиками психіки у певній системі.

Отже, сьогодні в психології існує кілька підходів до розробки структури індивідуальності і значна кількість самих структур. З них найбільш популярними і загально визнаними у диференціальній психології є структури індивідуальності С.Л. Рубінштейна, Б.Г. Ананьєва, К.К. Платонова, В.С. Мерліна, В.М. Русалова, Е.А. Голубевої.

Кожна структура має свої *ієрархічні рівні*, а також *характеристики системоутворення*, тобто параметри, які внаслідок взаємодії властивостей різних ієрархічних рівнів забезпечують процес адаптації, а також єдність і цілісність індивідуальності.

Слід зазначити, що всі представлені структури різняться між собою за рядом параметрів, а саме: за кількістю рівнів, що утворюють ієрархію психологічних властивостей; за властивостями кожного рівня; за характеристиками системоутворення. Проте всіх авторів структур індивідуальності об'єднує головна теза: людина є одночасно й представником біологічного виду, що має довгу еволюційну історію, і членом суспільства, що є результатом історичного розвитку. Тому принциповим для розуміння структури індивідуальності є сприйняття біологічних і соціальних факторів у їх поєднанні і взаємодії. Розглянемо основні положення авторських теорій щодо структури індивідуальності.

Теорія індивідуальності С.Л. Рубінштейна.

У психології дослідження складових структури індивідуальності розпочав Сергій Леонідович Рубінштейн (1889-1960) з ім'ям якого також пов'язаний суб'єктно-діяльнісний підхід.

С.Л. Рубінштейн запропонував розглядати індивідуальність комплексно, у взаємодії психічних властивостей і процесів. Він розумів індивідуальність як багатопланове утворення й стверджував, що «перебіг психічних процесів відбувається на різних рівнях» (С.Л. Рубінштейн, 1989).

У своїй теорії науковець визначив *внутрішні умови* і *зовнішні впливи* як основні детермінанти, що визначають вектори розвитку індивідуальності. Внутрішні умови він розглядав як сукупність адаптивних властивостей психіки, до яких належать: властивості вищої нервової діяльності, установки особистості, система мотивів і завдань, що їх ставить перед собою людина, здібності, а також властивості характеру, що спричинюють вчинки і виражають ставлення людини до інших людей.

Відповідно до поглядів С.Л. Рубінштейна, розвиток індивідуальності так чи інакше обумовлюється зовнішніми впливами, проте індивідуальні особливості не є механічною проекцією цих впливів. Будь-який зовнішній вплив не потрапляє на аморфний ґрунт, а переломлюється через індивідуальні психічні властивості (внутрішні умови). Більше того, внутрішні умови в процесі свого розвитку самі створюють специфічне для кожної людини коло зовнішніх впливів, до яких вона є чутливою.

Подальшого розвитку інтегративна модель дослідження індивідуальності набула в роботах Б.Г. Ананьєва.

Теорія індивідуальності Б.Г. Ананьєва.

Комплексний підхід до вивчення індивідуальності був запропонований Борисом Герасимовичем Ананьєвим (1907-1972). Йому належить ідея створення єдиної концепції людинознавства як комплексної дисципліни. Основні положення цієї ідеї Ананьєв виклав у своїй праці «Людина як предмет пізнання» в 1969 році. Він зазначав, що теорія людською індивідуальності може бути побудована лише на основі принципів синтетичного пізнання і наголошував на тому, що індивідуальність можна зрозуміти тільки за умов вивчення характеристик людини в повному обсязі.

На його думку, індивідуальність має складну тривірневу структуру – індивіда, суб'єкта діяльності і особистості. Кожен з цих рівнів, в свою чергу, складається з властивостей, які відображають їх зміст і специфіку. *Властивості особистості* Ананьєв запропонував розглядати як *системоутворюючі характеристики* індивідуальності.

Отже, розгорнута структура індивідуальності за Б.Г. Ананьєвим має такий вигляд:

I – рівень індивіда, який включає:

- стать, вік, конституцію, нейродинамічні властивості;
- психофізіологічні властивості й органічні потреби;
- задатки й темперамент.

II – рівень суб'єкта діяльності, який включає:

- когнітивні характеристики, комунікативні властивості, працездатність як особливість діяльності;
- здібності.

III – особистісний рівень, який включає:

- статус, соціальні ролі, структуру цінностей;
- мотивацію поведінки;
- характер і схильності.

Б.Г. Ананьєв визнавав існування між характеристиками різних рівнів індивідуальності два типи залежності – *однозначний* (між властивостями одного рівня) та *багатозначний* (між властивостями різних рівнів). Він стверджував, що «структура особистості включає структуру індивіда у вигляді найбільш загальних комплексів органічних властивостей» (Б.Г. Ананьєв, 2001), визнаючи тим самим властивості нижчого рівня як детермінанти, які породжують різноманітні властивості вищого рівня.

Водночас Б.Г. Ананьєв висунув ідею необхідності врахування при вивченні індивідуальності двох принципів – *субординаційного* та *ієрархічного*. Суть першого полягає в тому, що більш складні й загальні соціальні властивості особистості домінують над психологічними й психофізіологічними. Другий принцип допускає паритетну взаємодію між показниками різних рівнів – відносну автономію кожного з них. Це означає, що індивідуальні особливості нижчих рівнів (біохімічного, фізіологічного, психологічного) можуть проявлятися без коригуючого впливу соціального рівня.

Отже, деякі тези щодо взаємодії характеристик різних рівнів структури індивідуальності протирічать одна одній. До того ж, залишається відкритим питання, у яких випадках індивідуальність реалізується за субординаційним, а в яких – за ієрархічним принципом. Така

невизначеність свідчить про складність і неоднозначність характеру взаємовпливів різних властивостей індивідуальності та необхідність подальшого наукового пошуку в цьому напрямі.

Однак основне положення теорії індивідуальності Ананьєва залишається чітким і визначеним: індивідуальність являє собою цілісну замкнену систему властивостей людини, в якій усі її компоненти тісно взаємозв'язані між собою.

При цьому основою здорової індивідуальності Б.Г. Ананьєв вважав наявність гармонії між складовими трьох рівнів – властивостями індивіда, особистості і суб'єкта діяльності.

Теорія інтегральної індивідуальності В.С. Мерліна.

Однією з найбільш авторитетних на сьогодні в психології є теорія інтегральної індивідуальності видатного науковця в галузі диференціальної психофізіології та психології особистості, засновника пермської психологічної школи Вольфа Соломоновича Мерліна (1892-1982).

Основні положення своєї теорії В.С. Мерлін виклав у праці «Нарис інтегрального дослідження індивідуальності» (1986). Передусім він визначив три основні передумови виникнення концепції цілісного вивчення індивідуальності людини (В.С. Мерлін, 1986, с. 23):

- застосування філософського принципу системності, який визначає пріоритетним підхід до вивчення індивідуальності як цілісної системи індивідуальних властивостей, враховуючи всі складні взаємозв'язки між внутрішніми та зовнішніми умовами розвитку людини;
- врахування результатів досліджень суміжних із психологією наук: біохімії, психофізіології, соціології тощо, які дали змогу виявити зв'язки між віддаленими ієрархічними рівнями індивідуальності (наприклад, між особливостями біохімічного профілю людини та виявами її соціальної активності);
- вимоги суспільної практики, оскільки вирішення будь-якого практичного завдання, пов'язаного з людиною, буде ефективним тільки за умов врахування всього різноманіття факторів, індивідуальних властивостей різного ієрархічного рівня, що визначають діяльність людини.

У своїх наукових пошуках В.С. Мерлін виходив саме із цілісного системного розуміння індивідуальності. Він не протиставляв індивідні й особистісні риси людини, а намагався пояснити зв'язок між ними. Для того щоб об'єднати характеристики індивіда й особистості, Мерлін увів поняття *інтегральної індивідуальності*, самою назвою підкреслюючи, що всі природні й соціальні якості в ній тісно пов'язані (В.С. Мерлін, 1986). Це знайшло відображення у визначенні поняття «індивідуальність», сформульованому В.С. Мерліним.

Індивідуальність – це автономна, унікальна й неповторна біосоціальна система, здатна до саморозвитку й саморегулювання. Вона включає багатомірні й багаторівневі зв'язки, які охоплюють усі фактори індивідуального розвитку людини. (Мерлін, 1986, с. 7).

Принциповим в цьому визначенні є те, що всі прояви індивідуальних характеристик людини пов'язані між собою. Така система за Мерліним є формою буття, в рамках якої людина зберігає цілісність і залишається собою в умовах безперервних зовнішніх і внутрішніх змін.

Нижче представлено розгорнуту систему інтегральної індивідуальності за В.С. Мерліним (1986, с. 50).

Система індивідуальних властивостей організму. Її підсистеми:

- біохімічні;
- загальсоматичні;
- нейродинамічні (властивості нервової системи, асиметрія півкуль).

Система індивідуальних психічних властивостей. Її підсистеми:

- психодинамічні (властивості темпераменту);
- психічні властивості особистості (характер, здібності, установки, загальна емоційна спрямованість, тощо)

Система соціально-психологічних індивідуальних властивостей. Її підсистеми:

- соціальні ролі в соціальній групі й колективі (родині, шкільному класі, групі співробітників, друзів тощо);
- соціальні ролі в соціально-історичних спільнотах (соціальний клас, етнос, професія тощо).

Отже, під індивідуальністю Мерлін розумів ієрархічно впорядковану систему властивостей, яка включає всі рівні – від фізичних, біохімічних, фізіологічних, нейродинамічних, психодинамічних (темпераментальних), до особистісних властивостей та групових і суспільно-історичних – всі складові даної системи вступають між собою у складні зв'язки, спричиняють при

цьому взаємні впливи. *Системоутворюючим фактором*, який об'єднує всі структурні складові і забезпечує адаптацію, Мерлін вважав **індивідуальний стиль діяльності людини**.

В.С. Мерлін визначив два можливі типи зв'язків між властивостями індивідуальності:

– однозначні – ті, що лежать у площині одного рівня;

– багато-багатозначні (поліморфні) – зв'язки між підсистемами або між параметрами різних ієрархічних рівнів.

Ці складні взаємовпливи визначають своєрідність перебігу процесів саморегуляції й адаптації, міри прояву і наряду активності людини. Наприклад, темперамент обумовлює комфортний для організму режим навантажень, визначає загальні здібності і тим самим стимулює людину до певного професійного вибору; з іншого боку соціальні впливи (виховання, навчання тощо) можуть визначити ціннісні орієнтири, установки, які або гармонійно реалізовуватимуть природний потенціал людини, сприятимуть її реалізації, або вступатимуть з ним у протиріччя.

В.С. Мерлін визначив найбільш актуальні теоретичні аспекти проблеми інтегрального вивчення індивідуальності, а саме:

– дослідження елементів структури індивідуальності, принципів їхньої організації та форм існування;

– виявлення критеріїв розпізнавання різнорівневих властивостей у структурі індивідуальності;

– вивчення взаємодії вищих і нижчих рівнів у структурі індивідуальності;

– створення типології цілісної індивідуальності.

В.С. Мерлін особливо підкреслював необхідність вивчення поліморфних зв'язків й взаємозумовленостей – від біохімічного рівня до соціального. **Водночас** вивчення взаємозв'язку між різними рівнями індивідуальності видавалося автору теорії надзвичайно складним, а іноді – неможливим завданням. Він зазначав, що «вивчення зв'язку між всіма ієрархічними рівнями індивідуальності на даний час неможливо з двох причин: 1) не існує вичерпного переліку цих рівнів; 2) часто не можна заздалегідь знати, які властивості належать до одного, а які – до різних ієрархічних рівнів» (1986, с. 29). Дана теза і сьогодні не втрачає своєї актуальності.

Виникає питання: як взагалі можна здійснювати інтегральне дослідження при наявності величезної кількості індивідуально-типових особливостей людини? В.С. Мерлін вважав, що для інтегрального дослідження індивідуальності достатньо дослідити зв'язки між обмеженою кількістю індивідуальних властивостей. Однак при цьому він наголошував: «Представниками різних рівнів необхідно обирати не будь-які ізольовані властивості, а лише такі комплекси, які визначають закономірну, відносно замкнену систему. Наприклад, для нейродинамічного рівня такими можуть бути показники сили й лабільності, оскільки їхнє сполучення характеризує тип нервової системи. Для психодинамічного – емоційність і екстраверсія – інтроверсія, тому що їхнє сполучення характеризує тип темпераменту (1986, с. 28-29).

Отже існує безліч різнорівневих типологічних особливостей індивіда, і характер їх взаємозалежності і взаємовпливів часто залишається незрозумілим. Разом з тим, на сьогодні теоретично виявлено загальну схему цих зв'язків: біохімічний рівень і гормональні особливості впливають на особливості перебігу нервових процесів, ті – на прояв властивостей темпераменту, психічних процесів і властивостей, а останні обумовлюють специфіку соціальної поведінки людини. Існує й зворотній вплив соціальних умов розвитку, виховання, діяльності на специфіку прояву властивостей характеру. (1986, с. 34)

Однією з найбільш авторитетних на сьогодні в психології є теорія інтегральної індивідуальності видатного науковця в галузі диференціальної психофізіології та психології особистості, засновника пермської психологічної школи Вольфа Соломоновича Мерліна (1892-1982).

Основні положення своєї теорії В.С. Мерлін виклав у праці «Нарис інтегрального дослідження індивідуальності» (1986). Передусім він визначив три основні передумови виникнення концепції цілісного вивчення індивідуальності людини (В.С. Мерлін, 1986, с. 23):

- застосування філософського принципу системності, який визначає пріоритетним підхід до вивчення індивідуальності як цілісної системи індивідуальних властивостей, враховуючи всі складні взаємозв'язки між внутрішніми та зовнішніми умовами розвитку людини;

- врахування результатів досліджень суміжних із психологією наук: біохімії, психофізіології, соціології тощо, які дали змогу виявити зв'язки між віддаленими ієрархічними рівнями індивідуальності (наприклад, між особливостями біохімічного профілю людини та виявами її соціальної активності);

- вимоги суспільної практики, оскільки вирішення будь-якого практичного завдання, пов'язаного з людиною, буде ефективним тільки за умов врахування всього різноманіття факторів, індивідуальних властивостей різного ієрархічного рівня, що визначають діяльність людини.

У своїх наукових пошуках В.С. Мерлін виходив саме із цілісного системного розуміння індивідуальності. Він не протиставляв індивідні й особистісні риси людини, а намагався пояснити зв'язок між ними. Для того щоб об'єднати характеристики індивіда й особистості, Мерлін увів поняття *інтегральної індивідуальності*, самою назвою підкреслюючи, що всі природні й соціальні якості в ній тісно пов'язані (В.С. Мерлін, 1986). Це знайшло відображення у визначенні поняття «індивідуальність», сформульованому В.С. Мерліним.

Індивідуальність – це автономна, унікальна й неповторна біосоціальна система, здатна до саморозвитку й саморегулювання. Вона включає багатомірні й багаторівневі зв'язки, які охоплюють усі фактори індивідуального розвитку людини. (Мерлін, 1986, с. 7).

Принциповим в цьому визначенні є те, що всі прояви індивідуальних характеристик людини пов'язані між собою. Така система за Мерліним є формою буття, в рамках якої людина зберігає цілісність і залишається собою в умовах безперервних зовнішніх і внутрішніх змін.

Нижче представлено розгорнуту систему інтегральної індивідуальності за В.С. Мерліним (1986, с. 50).

Система індивідуальних властивостей організму. Її підсистеми:

- біохімічні;
- загальсоматичні;
- нейродинамічні (властивості нервової системи, асиметрія півкуль).

Система індивідуальних психічних властивостей. Її підсистеми:

- психодинамічні (властивості темпераменту);
- психічні властивості особистості (характер, здібності, установки, загальна емоційна спрямованість, тощо)

Система соціально-психологічних індивідуальних властивостей. Її підсистеми:

- соціальні ролі в соціальній групі й колективі(родині, шкільному класі, групі співробітників, друзів тощо);
- соціальні ролі в соціально-історичних спільнотах (соціальний клас, етнос, професія тощо).

Отже, під індивідуальністю Мерлін розумів ієрархічно впорядковану систему властивостей, яка включає всі рівні – від фізичних, біохімічних, фізіологічних, нейродинамічних, психодинамічних (темпераментальних), до особистісних властивостей та групових і суспільно-історичних – всі складові даної системи вступають між собою у складні зв'язки, спричиняють при цьому взаємні впливи. *Системоутворюючим фактором*, який об'єднує всі структурні складові і забезпечує адаптацію, Мерлін вважав **індивідуальний стиль діяльності людини**.

В.С. Мерлін визначив два можливі типи зв'язків між властивостями індивідуальності:

- однозначні – ті, що лежать у площині одного рівня;
- багато-багатозначні (поліморфні) – зв'язки між підсистемами або між параметрами різних ієрархічних рівнів.

Ці складні взаємовпливи визначають своєрідність перебігу процесів саморегуляції й адаптації, міри прояву і наряду активності людини. Наприклад, темперамент обумовлює комфортний для організму режим навантажень, визначає загальні здібності і тим самим стимулює людину до певного професійного вибору; з іншого боку соціальні впливи (виховання, навчання тощо) можуть визначити ціннісні орієнтири, установки, які або гармонійно реалізовуватимуть природний потенціал людини, сприятимуть її реалізації, або вступатимуть з ним у протиріччя.

В.С. Мерлін визначив найбільш актуальні теоретичні аспекти проблеми інтегрального вивчення індивідуальності, а саме:

- дослідження елементів структури індивідуальності, принципів їхньої організації та форм існування;
- виявлення критеріїв розпізнавання різнорівневих властивостей у структурі індивідуальності;
- вивчення взаємодії вищих і нижчих рівнів у структурі індивідуальності;
- створення типології цілісної індивідуальності.

В.С. Мерлін особливо підкреслював необхідність вивчення поліморфних зв'язків й взаємозумовленостей – від біохімічного рівня до соціального. **Водночас** вивчення взаємозв'язку між різними рівнями індивідуальності видавалося автору теорії надзвичайно складним, а іноді – неможливим завданням. Він зазначав, що «вивчення зв'язку між всіма ієрархічними рівнями

індивідуальності на даний час неможливо з двох причин: 1) не існує вичерпного переліку цих рівнів; 2) часто не можна заздалегідь знати, які властивості належать до одного, а які – до різних ієрархічних рівнів» (1986, с. 29). Дана теза і сьогодні не втрачає своєї актуальності.

Наприклад, Є.П. Ільїним у дослідженнях було виявлено багаторівневу обумовленість такого соціального явища, як лідерство в спорті. Лідерами в спортивних командах, як правило, є емоційно стійкі особи, які мають сильну нервову систему. Сильна ж нервова система обумовлена певним фізіологічним параметром – рівнем активації спокою. Він, у свою чергу, залежить від особливостей гуморального рівня регуляції – співвідношення в крові адреналіну й норадреналіну. Таким чином, інтегральний (багаторівневий) підхід дає змогу виявити природу походження того або іншого явища, у тому числі й соціального. (Є.П.Ільїн, 2004)

У своїй теорії В.С. Мерлін також визначив характер співвідношення між індивідуальними і типовими характеристиками. Він зазначав, що будь-яка властивість може бути одночасно і типовою, і індивідуальною. Наприклад, потреба в досягненнях є типовою для всіх людей. Однак, якщо говорити про потребу в досягненнях за рівнем домагань, то вона індивідуальна, своєрідна, тому що пов'язана з індивідуальними психодинамічними особливостями людини. Кожна властивість індивідуальна також і за кількісним показником, ступенем її прояву. Індивідуальним є також неповторне *сполучення типових властивостей*: біохімічних, соматичних, нейродинамічних, властивостей особистості, які утворюють у своїх взаємозв'язках унікальний «візерунок» індивідуальності.

